

The Economic Consequences of Carpet Weaving on Livelihood and Foreign Trade in the South Caucasus during the Late Tsarist Russia Period

Hasan Abdi*

Jafar Aghazadeh**

Abstract

Carpet weaving in the South Caucasus during the late Tsarist Russian period expanded under the influence of several factors, including geographical and cultural diversity, access to inexpensive and high-quality raw materials, government support, and the development of the railway network. This industry was not only intertwined with the traditions and social fabric of the region but also, due to strong demand from Western countries for its high-quality, diverse, and affordable carpets, played a decisive role in both household economies and foreign trade. The aim of this study is to examine the economic consequences of carpet weaving for livelihoods and exports in the South Caucasus. The research is based on a qualitative, descriptive–analytical method, utilizing historical data and content analysis of archival documents and reports. The main hypothesis suggests that carpet weaving, as a sustainable economic shield, made a substantial contribution to covering household expenses and overcoming economic crises. The findings indicate that carpet weaving in the eastern part of the South Caucasus was capable of covering between 30 and 100 percent of household living costs, thereby diversifying income sources and reducing economic vulnerability. Furthermore, the strategic position of this

* Ph.D. Candidate of Contemporary History of the Islamic World, Higher Education Institute of Olum and Maaref, Al-Mustafa International University, Qom, Iran, hasan_abdi@miu.ac.ir

** Professor, Department of History, Faculty of Social Science, University of Mohaghegh Ardabili, Ardabil, Iran (Corresponding Author), j.agazadeh@uma.ac.ir

Date received: 11/10/2025, Date of acceptance: 02/11/2025

industry in foreign trade turned it into one of the key components of the regional economy—second only to oil.

Keywords: South Caucasus, carpet weaving, Tsarist Russia, household economy, foreign trade.

Introduction

Carpet weaving in the South Caucasus represented more than an aesthetic craft; it embodied a complex intersection of art, economy, and culture. Rooted in Iranian artistic traditions yet shaped by local diversity, carpets from this region symbolized continuity across historical and civilizational borders. During the late nineteenth century, the convergence of natural resources, skilled female labor, and growing global demand created a fertile environment for the expansion of this industry. Despite extensive art-historical studies on Caucasian carpets, the economic implications of the craft have remained underexplored. This research aims to fill that gap by focusing on the role of carpet weaving in household livelihoods and the region's export economy during the final decades of Tsarist rule. The central hypothesis posits that the expansion of carpet weaving provided a sustainable economic buffer that helped families endure fiscal pressures caused by land reforms, taxation, and capitalist integration of the rural economy.

Materials & Methods

This study employs a qualitative, descriptive-analytical approach grounded in historical economic data and archival materials. Primary sources include Russian administrative records, reports of the Caucasus Handicraft Committee (Piralov, 1913), travelogues, and trade statistics from 1860–1914. Supplementary data were drawn from comparative analyses in works such as Dingelstedt (1892), Kara Murza (1902), and Bobynin & Pirlov (1925).

Data interpretation followed a two-level framework:

- Microeconomic analysis of household production and income structure among rural and semi-nomadic families;
- Macroeconomic assessment of export volumes, market integration, and the position of the carpet trade within the Tsarist Empire's southern economy.

Economic values (rubles) were standardized to 24-karat gold equivalents and compared to contemporary prices for alternative occupations such as shoemaking, textile work, and agriculture to evaluate relative profitability.

Discussion and Results

- Household Economy and Gendered Labor

Archival records indicate that in most rural households, 2–4 members participated in the carpet production process. Women and girls aged 10–45 formed the backbone of the workforce, contributing both to material preparation (washing, spinning, dyeing wool) and weaving. In some districts, up to 40% of rural women were engaged in carpet making.

The average family of eight required 150–180 rubles annually to sustain basic living costs. A standard six-square-meter carpet with 25–35 knots per seven centimeters cost roughly 42 rubles to produce and sold for around 55 rubles, yielding a net profit of about 13 rubles per unit. Families capable of producing 5–7 carpets annually could thus earn between 275 and 385 rubles—often exceeding the average income of skilled urban artisans. Carpets therefore played a decisive role in mitigating poverty and diversifying income sources in rural areas.

- Workshop and Contract Systems

By the early twentieth century, carpet production evolved beyond household workshops. Weavers frequently worked under contract for urban merchants who supplied raw materials and paid fixed wages—approximately 12 rubles per completed carpet. Skilled women employed in urban workshops earned an annual income of around 50–60 rubles, while home-based family production remained more profitable due to the absence of intermediaries. The state's limited labor regulations for women encouraged such home-based enterprises as a form of informal yet socially accepted female employment.

- Comparative Economic Position

When compared with other trades, carpet weaving was economically competitive: shoemakers earned about 280 rubles per year, while oil-field laborers averaged only 25 kopecks daily. These comparisons affirm the hypothesis that carpet weaving functioned as a viable and sometimes superior income source, especially in villages with restricted agricultural potential.

- Expansion of Foreign Trade

Carpets from Quba, Ganja, Shusha, and Shirvan gained international recognition by the 1890s. Facilitated by the Transcaucasian Railway, exports expanded rapidly to Istanbul, London, and New York. The annual export value from the South Caucasus rose from one million rubles in 1889 to over five million rubles by 1913—ranking second only to oil exports (Prothero, 1920). Approximately 200,000 carpets were shipped yearly from Batumi to European ports.

Simultaneously, demand for raw wool surged. The region exported over 4,000 tons of high-grade wool annually before World War I, equivalent to 3.4% of global output. This symbiosis between pastoralism and weaving created a vertically integrated rural economy that linked remote villages to global markets.

- Social and Structural Implications

Beyond economics, carpet weaving redefined gender relations and family labor organization. Women acquired partial financial independence and decision-making roles in household budgets. Yet, the benefits were unevenly distributed: most export profits accrued to urban traders and foreign buyers, while rural producers received marginal returns. The dependency on external demand also exposed the regional economy to international market fluctuations.

Conclusion

Carpet weaving in the South Caucasus under late Tsarist Russia served as both a microeconomic stabilizer and a macroeconomic export driver. It provided sustainable household income during periods of agrarian distress, strengthened the economic role of women, and integrated the region into global trade networks. However, structural inequalities persisted, as local producers remained vulnerable to intermediaries and shifting foreign markets. The study highlights how traditional crafts, when supported by infrastructure and demand, can evolve into strategic industries with transnational economic impact. The South Caucasian carpet thus stands not merely as a cultural artifact but as a symbol of adaptation—linking local resilience with imperial and global economies on the eve of modernity.

Bibliography

- Abdi, H. and Aghazadeh, J. (2025). Carpet boom and its factors in the South Caucasus of Tsarist Russia. *History of Islam and Iran*, 34(64), 161-182. Doi: 10.22051/hii.2025.49645.3009 [In Persian].
- Coene, F. (2010). *The Caucasus: An Introduction*. London: Routledge.

233 Abstract

- Davydovoy, S. (1892). *Otchety i issledovaniya po kustarnoy promyshlennosti v Rossii*. T. 1. Sankt-Peterburg: Tip. V. Kirshbauma, d. Ministerstva Finansov, na Dvorts. Ploshch. [In Russian].
- Akinchi. (1293). Vol. 2, No. 16 [In Turkish].
- Anisimov, S. (1926). *Kafka's guide*. (S. Binbashi, Trans.) Istanbul: Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Intelligence Department. [In Turkish].
- B. Altman & Co. (1923). *A collection of antique carpets*. New York: B. Altman & Company.
- Baddeley, J. (1908). *The Russian conquest of the Caucasus*. London: Longmans, Green & Co.
- Breck, J., & Morris, F. (1923). *The James F. Ballard Collection of Oriental Rugs*. New York: Metropolitan Museum of Art.
- Brinton, R. (1919). *Carpets*. London: Pitman.
- Coxon, H. (1884). *Oriental carpets; how they are made and conveyed to Europe*. London: T. F. Unwin.
- Digby, M., & Diéterle, J. (1868). *On the arts of decoration at the International Exhibition at Paris, A.D. 1867*. London: the British government.
- Dingelstedt, V. (1892). The small Trades of the Caucasus. *Scottish Geographical Magazine*, 8(3), 136-150. doi:<https://doi.org/10.1080/00369229208732516>
- Efendiyev, O. (Ed.). (2007). *History of Azerbaijan* (Vol. 3). Baku: Elm. [In Turkish].
- Azizov, T. (1997). *Azerbaijan at the beginning of the 20th century*. Baku: Zaman. [In Turkish].
- Green, T. (1994). *Historical Gold Prices, 1833-Present*, Retrieved from National Mining Association (NMA): https://www.nma.org/pdf/g_prices.pdf
- Griffin, G. (1911). *The practical book of oriental rugs*. Philadelphia: Lippincott.
- Ismayilov, M. (Ed.). (1998). *History of Azerbaijan* (Volume 4). Baku: Elm.
- Jenkinson, A. (1886). *Early voyages and travels to Russia and Persia by Anthony Jenkinson and other Englishmen, with some account of the first intercourse of the English with Russia and Central Asia by way of the Caspian Sea* (Vol. 2). (E. Morgan, Ed.) London: Hakluyt Society.
- Jenkinson, A. (1900). *Early Voyages and Travels to Russia and Persia, by Anthony Jenkinson and Other Englishmen. With Some Account of the First Intercourse of the English with Russia and Central Asia by Way of the Caspian Sea* (Vol. 1). (E. D. Morgan, Ed.) New York: Burt Franklin.
- Langton, M. (1904). *How to know oriental rugs, a handbook*. New York: D. Appleton and Company.
- Michiels, A. (2007). *Hans Memling*. London: Parkstone Press.
- Mustafazadeh, T. (2005). *Quba Khanate*. Baku: Elm. [In Turkish].
- Mustafazadeh, T. (2009). *Karabakh Khanate*. Baku: Sabah. [In Turkish].
- Pope, A. U. (1925). *Catalogue of a loan exhibition of early oriental carpets: from Persia, Asia Minor, the Caucasus, Egypt, and Spain*. Chicago: The Art Club of Chicago.
- Prothero, G. (Ed.). (1920). *Caucasia*. London: H.M. Stationery Office.

- Roxburgh, D. J. (2000). *Au Bonheur des Amateurs: Collecting and Exhibiting Islamic Art*, ca. 1880-1910. *Ars Orientalis*, 30, 9–38. <http://www.jstor.org/stable/4434260>.
- Tahirov, Karim (2012), *Azerbaijan Carpet: Bibliography*, Baku: The Mirza Fatali Akhundov National Library of Azerbaijan [In Turkish].
- United States, Bureau of the Mint. (1865). *Annual Report of the Director of the Mint*. Washington, D.C.: Department of the Treasury, Bureau of the Mint.
- United States, Bureau of the Mint. (1871). *Annual Report of the Director of the Mint*. Washington, D.C.: Department of the Treasury, Bureau of the Mint.
- United States, Bureau of the Mint. (1875). *Annual Report of the Director of the Mint*. Washington, D.C.: Department of the Treasury, Bureau of the Mint.
- United States, Bureau of the Mint. (1880). *Annual Report of the Director of the Mint*. Washington, D.C.: Department of the Treasury, Bureau of the Mint.
- United States, Bureau of the Mint. (1885). *Annual Report of the Director of the Mint*. Washington, D.C.: Department of the Treasury, Bureau of the Mint.
- United States, Bureau of the Mint. (1890). *Annual Report of the Director of the Mint*. Washington, D.C.: Department of the Treasury, Bureau of the Mint.
- United States, Bureau of the Mint. (1895). *Annual Report of the Director of the Mint*. Washington, D.C.: Department of the Treasury, Bureau of the Mint.
- United States, Bureau of the Mint. (1900). *Annual Report of the Director of the Mint*. Washington, D.C.: Department of the Treasury, Bureau of the Mint.
- United States, Bureau of the Mint. (1905). *Annual Report of the Director of the Mint*. Washington, D.C.: Department of the Treasury, Bureau of the Mint.
- United States, Bureau of the Mint. (1910). *Annual Report of the Director of the Mint*. Washington, D.C.: Department of the Treasury, Bureau of the Mint.
- United States, Bureau of the Mint. (1922). *Annual Report of the Director of the Mint*. Washington, D.C.: Department of the Treasury, Bureau of the Mint.
- Volkhonskiy, M., & Mukhanov, V. (2018). *Kavkazskoye namestnichestvo*. Retrieved from Bol'shaya rossiyskaya entsiklopediya: https://bigenc.ru/domestic_history/text/3794095 [In Russian].
- Williams, L. (2003). *Caucasus Biodiversity Hotspot*. Arlington, Virginia: The Critical Ecosystem Partnership Fund (CEPF). Retrieved Apr. 19, 2022, from https://www.cepf.net/sites/default/files/final.caucasus.ep_.pdf
- Abramov, Y. (2001). *Caucasian highlanders*. In H. Dumanov (Ed.), *Russian authors of the 19th century on the peoples of the Central and Northwestern Caucasus* (Vol. 1). Nalchik: El-Fa.
- Antonovich, I. (1868). *Caucasian holidays*. Moscow: Tipografiya T. Ris.
- Bobynin, N. & Piralov, A. (1925). *Eksportnyye tovary Zakavkaz'ya i usloviya ikh proizvodstva i dobyvaniya* (Vol. 2). Tiflis: Narodnogo Komissariata Vneshney Torgovli SSSR. [In Russian].

235 Abstract

- Bronevskiy, S. M. (1823). Noveyshiye geograficheskiye i istoricheskiye izvestiya o Kavkaze. Moskva: Tip. S. Selivanovskogo. [In Russian].
- Gulishambarov, S. (1894). Obzor fabrik i zavodov Zakavkazskogo kraya. Tiflis: Tipografiya kantselyarii Glavnonachal'stvuyushchego grazhdanskoyu chast'yu na Kavkaz. [In Russian].
- Doroshenko, A. Maksimov, Ye. Barykov, V. & Bobylev, D. (1912). Obshchiya tsentral'nyy organizatsii po kustarnoy promyshlennosti. Sankt-Peterburg: Tipo-lit. Energiya. [In Russian].
- Dubrovin, F. N. (1871). Istoriya voyny i vladychestva russkikh na Kavkaze (Vol. Tom I. Kniga 3). Sankt-Peterburg: Tip. Departamenta udelov. [In Russian].
- Isayev, M. (1932). Kovrovoye proizvodstvo Zakavkaz'ya. Tiflis: Nauchno-issledovatel'skiy in-t Kavkazovedeniya Akad. Nauk SSSR. [In Russian].
- Kara Murza, I. (1902). Kustarnoy Promyshlennosti na Kavkazy; Kovrovyy promysel v Kubinskom uyezde Bakinskoy gubernii. Tiflis: Izdanie Kavkazskogo Kustarnago Komiteta. [In Russian].
- Kartashova, Maria. (2017). Statistics of the Russian Empire Craftsman Industry in the Last Third of the XIX – the Early of the XX Century. Series History. International Relations, 17(3), 308-314. DOI: 10.18500/1819-4907-2017-17-3-308-314.
- Kafarova, Zeinab (2004), "The Formation of the Working Class of Azerbaijan, Baku: Elm [In Russian].
- Koposov, P. (1895). Kovry. In I. Andreyevskago, K. Arsen'yeva, & Θ. Petrushevskago (Eds.), Entsiklopedicheskiy slovar' (pp. 527-530). Sankt-Peterburg: I.A.Yefron.
- Lebedev, Sergei (2019), "The Realization of Products of National Art Crafts", The World of Science, Culture and Education, Vol. 74, No. 1, pp. 295-298, Available at: http://amko.ru/index.php/download_file/view/873/82/, (Accessed on: 13/8/2022) [In Russian].
- Lesgaft, F. (1875). Tovarovedeniye syrykh produktov i manufakturnykh izdeliy (2 Ed.). Sankt-Peterburg: tipografa M.O. Vol'fa. [In Russian].
- Markgraf, O. V. (1882). Ocherk kustarnykh promyslov Severnogo Kavkaza s opisaniyem tekhniki proizvodstva. Moskva: S.V. Lepeshkin. [In Russian].
- Merzheyevskago, S. (1898). Kustarnoye tkachestvo v Zakavkaz'ye. In Otchety i issledovaniya po kustarnoy promyshlennosti v Rossii (pp. 198-207). Sankt-Peterburg: Tip. V. Kirshbauma. [In Russian].
- Mohammadov, Amirbek (2021), "From the History of the Export of Dagestan Rugs (from Late 19th- to 20th Century)", International Research Journal, Vol. 3, No. 4 (doi:10.23670/IRJ.2021.106.4.101.). [In Russian].
- Mohammadov, Nazim (2014), "Crafts in Karabagh (Early XX Century)", History and Its Problems, No. 3, pp. 44-48, Available at: http://publish.bsu.edu.az/az/content/tarix_ve_onun_problemleri_jurnali_illerle, (Accessed on: 13/8/2022), [In Turkish].
- Ovsiyannikov, N. N. (1867). O torgovle na Nizhegorodskoy yarmarke. Nizhniy Novgorod: tip. G.A. Pendrina. [In Russian].
- Piralo, A. (1900). Kratkoy ochern kustarnykh propyslov Kavkaza. Tiflis: Skoropechatiya M. Martirosyantsa. [In Russian].

- Piralo, A. (1913). *Kratkiy ochern kustarnykh propyslov Kavkaza*. Sankt-Peterburg: Tipo-Litografiya Yakor'. [In Russian].
- Sumbatzade, A. (1964). *Promyshlennost' Azerbaydzhana v XIX veke*. Baku: Akademiia nauk Azerbaydzhanskoy SSR. [In Russian].
- Troynitskiy, N. (1905). *Pervaya vseobshchaya perepis' naseleniya Rossiyskoy imperii 1897 g. Nalichnoye naseleniye oboyego pola po uyezdam i gorodam s ukazaniyem preobladayushchikh veroispovedaniy i glavneyshikh*. Sankt-Peterburg: izdaniye Tsentral'nogo statisticheskogo komiteta Ministerstva vnutrennikh del. [In Russian].
- Khatsov, K. (1894). *Kustarnyye promysly Zakavkazskogo kraya*. In *Otchety i issledovaniya po kustarnoy promyshlennosti v Rossii* (Vol. 2, pp. 259-370). Sankt-Peterburg: tip. V. Kirshbauma. [In Russian].
- Shavrov, N. N. (1902). *Kovrovoye proizvodstvo v Maloy Azii: s 1 kartoy i 19 tablitsami risunkov*. Tiflis: Tipografiya K. P. Kozlovskogo. [In Russian].

پیامدهای اقتصادی قالی در معیشت و تجارت خارجی جنوب قفقاز در اواخر روسیه تزاری

حسن عبدی*

جعفر آقازاده**

چکیده

قالیافی در جنوب قفقاز در اواخر دوره روسیه تزاری تحت تأثیر عوامل متعددی چون تنوع جغرافیایی و فرهنگی، دسترسی به منابع اولیه ارزان و باکیفیت، حمایت‌های دولتی و توسعه راه آهن گسترش یافت. این صنعت نه تنها با سنت‌ها و بافت اجتماعی منطقه پیوند داشت، بلکه به خاطر تقاضای زیاد در کشورهای غربی به دلیل کیفیت، تنوع طرح، رنگ و قیمت مناسب قالی‌های بافته شده، نقشی تعیین‌کننده در اقتصاد خانوارها و تجارت خارجی ایفا می‌کرد. هدف این پژوهش، بررسی پیامدهای اقتصادی قالیافی در معیشت و صادرات جنوب قفقاز است. پژوهش با روش کیفی و رویکرد توصیفی - تحلیلی، بر مبنای داده‌های تاریخی و تحلیل محتوای اسناد و گزارش‌های تاریخی انجام شده است. فرضیه اصلی آن است که قالیافی به‌منزله یک سپر اقتصادی پایدار، توانست سهم عمده‌ای در تأمین هزینه‌های خانوارها و عبور از بحران‌ها داشته باشد. یافته‌ها نشان می‌دهد قالیافی در شرق جنوب قفقاز قادر بود میان ۳۰ تا ۱۰۰ درصد هزینه‌های زندگی خانوارها را پوشش دهد و بدین ترتیب ضمن افزایش تنوع منابع درآمدی، به کاهش آسیب‌پذیری اقتصادی آنان کمک کند. افزون بر این، جایگاه راهبردی این صنعت در تجارت خارجی، آن را به یکی از عناصر تعیین‌کننده در اقتصاد منطقه پس از نفت بدل ساخت.

* دانشجوی دکترای تاریخ معاصر جهان اسلام، مؤسسه آموزش عالی علوم و معارف اسلامی، جامعه المصطفی (ص) العالمیه قم، ایران، hasan_abdi@miu.ac.ir

** استاد گروه تاریخ، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه محقق اردبیلی، اردبیل، ایران (نویسنده مسئول)، j.agazadeh@uma.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۷/۱۹، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۸/۱۱

کلیدواژه‌ها: جنوب قفقاز، قالیبافی، روسیه تزاری، اقتصاد خانوار، تجارت خارجی.

۱. مقدمه

قالی، به مثابه یکی از جلوه‌های برجسته هنر و صنعت در تمدن ایران اسلامی، شبکه‌ای پیچیده از گره‌ها، انسان‌ها، باورها و عناصر طبیعی است که همچون کتیبه‌ای از پشم، تجربه‌های زیسته نسل‌های پیشین را در خود حفظ کرده است. قالیبافی در جنوب قفقاز پدیده‌ای وابسته به شرایط جغرافیایی، الگوهای معیشتی، دسترسی به منابع اولیه و میزان حمایت‌های حکومتی بود. این هنر-صنعت، متأثر از تنوع جغرافیایی و فرهنگی منطقه، گونه‌های متعددی به خود گرفت و از دیرباز نقشی اساسی در ساختار اقتصادی و اجتماعی جوامع محلی ایفا کرده است.

فراتر از جنبه‌های اقتصادی، قالیبافی در جنوب قفقاز ریشه در پیوستگی فرهنگی و تمدنی با ایران دارد. بسیاری از طرح‌ها، نقش‌مایه‌ها و شیوه‌های بافت، تداوم سنت‌های کهن هنر ایرانی را بازتاب می‌دهد و از این منظر، قالی جنوب قفقاز حلقه‌ای از زنجیره گسترده‌تر میراث هنری و تمدنی ایران‌زمین محسوب می‌شود. این پیوستگی فرهنگی، علاوه بر کارکرد هویتی، موجب ارتقای ارزش نمادین و تجاری قالی‌های منطقه در بازارهای جهانی گردید و به تثبیت جایگاه آن در عرصه مبادلات بین‌المللی کمک کرد.

در معیشت خانوارهای روستایی و عشایری، قالی کارکردی دوگانه داشت: از یک‌سو به‌منزله بخشی از دارایی و سرمایه خانوادگی تلقی می‌شد و از سوی دیگر، کالایی بود که صرفاً در شرایط اضطرار به بازار عرضه می‌گردید. مشارکت اعضای خانواده در فرآیند تولید قالی، نقشی بنیادی در تقویت بنیان‌های اقتصادی و پایداری معیشت خانوار ایفا می‌کرد و همین امر موجب رونق این صنعت در سطح محلی می‌شد.

در اواخر دوره روسیه تزاری، با گسترش شبکه ریلی و افزایش حمایت‌های دولتی، ارتباطات تجاری جنوب قفقاز با جهان خارج تسهیل یافت. این تحول، زمینه‌ساز حضور پررنگ قالی‌های منطقه در بازارهای اروپایی و آمریکایی شد و تقاضای فزاینده جهانی، صنعت قالی را به اوج شکوفایی رساند. چنین ظرفیتی نه تنها پیامدهای اقتصادی چشمگیری برای مردم منطقه داشت، بلکه دولت روسیه تزاری را نیز به مداخله و برنامه‌ریزی در جهت بهره‌برداری نظام‌مند از این صنعت ترغیب کرد.

با توجه به اینکه مطالعات پیشین درباره قالی جنوب قفقاز عمدتاً بر جنبه‌های هنری و زیبایی‌شناختی متمرکز بوده‌اند، پژوهش حاضر در پی آن است که با تمرکز بر ابعاد اقتصادی و اجتماعی، جایگاه قالی را در معیشت خانوارها و تجارت خارجی منطقه روشن سازد. چنین رویکردی می‌تواند ضمن پر کردن خلأ موجود در ادبیات پژوهشی، بستر بازاندیشی در پیوند میان هنر، اقتصاد و فرهنگ در این بخش از جهان ایرانی را فراهم کند.

بر این اساس، پژوهش حاضر با هدف تبیین رابطه میان هنر-صنعت قالی و ساختارهای فرهنگی، سیاسی و اقتصادی جنوب قفقاز، و با بهره‌گیری از رویکردی کیفی و روش توصیفی-تحلیلی مبتنی بر داده‌های تاریخی انجام شده است. فرضیه پژوهش آن است که رونق قالی در جنوب قفقاز، به‌مثابه سپری اقتصادی، سازوکاری کارآمد برای عبور از بحران‌های معیشتی و تأمین هزینه‌های زندگی خانوارها بوده و بدین‌سان نقشی مؤثر در پایداری اقتصادی و اجتماعی جوامع محلی ایفا کرده است.

۲. پیشینه پژوهش

با وجود اهمیت صنعت قالی در بازشناسی اقتصاد خانواده‌های قفقازی پژوهش مستقلاً در این مورد انجام نشده است و بیشتر مطالعات موجود به توصیف هنری و زیبایی‌شناسی قالی قفقاز محدود مانده و کمتر به پیامدهای اقتصادی و اجتماعی آن، به‌ویژه در معیشت خانوارها و نقش آن به‌عنوان «سرمایه‌ای خانوادگی و سپر اقتصادی» پرداخته‌اند.

یکی از پژوهش‌های مرتبط با موضوع حاضر، مقاله «عوامل رونق قالیبافی در جنوب قفقاز در اواخر حکومت تزاری» اثر حسن عبدی و جعفر آقازاده (۱۴۰۳) است. نویسندگان این پژوهش، بر اساس داده‌های تاریخی، به بررسی علل شکوفایی قالیبافی در جنوب قفقاز پرداخته‌اند. یافته‌های آن‌ها نشان می‌دهد که قالیبافی در این منطقه نه تنها تحت تأثیر شرایط طبیعی و حمایت‌های دولتی قرار داشته، بلکه بیش و پیش از هر چیز به دلیل افزایش تقاضا در بازارهای جهانی و انگیزه اقتصادی خانوارها رونق یافته است. اگرچه مقاله از «تقاضای جهانی» و «انگیزه اقتصادی» سخن می‌گوید، اما فاقد تحلیل کمی (مثل تغییر قیمت‌ها، سهم صادرات در اقتصاد محلی، یا مقایسه با صنایع دیگر) است. بنابراین بُعد اقتصادی بیشتر در سطح کیفی باقی مانده است. در پژوهش حاضر نویسندگان با استفاده از داده‌های کمی و آمارهای دقیق و مستند سعی کرده‌اند تحلیل کمی از پیامدهای قالی در جنوب قفقاز ارائه کنند. محمداف (۲۰۱۴) در مقاله «صنعت قالی در قره‌باغ در اوایل قرن بیستم» با استفاده از

اسناد آرشیوی دولت جمهوری آذربایجان، اطلاعات ارزشمندی درباره اهمیت و جایگاه صنعت قالی در قره‌باغ از مراکز مهم تولید قالی در قرن نوزدهم ارائه کرده است ولی در بررسی اهمیت اقتصادی قالی تنها به کلیاتی اشاره کرده است و نتوانسته است تصویری مؤثر از نقش اقتصادی آن در معیشت و تجارت خارجی منطقه ارایه کند. ضمناً قره‌باغ نیز بخشی کوچکی از حوزه مورد تحقیق را شامل می‌شود و برای بررسی در منطقه جنوب قفقاز کفایت نمی‌کند. محمداف (۲۰۲۱) در مقاله «تاریخچه صادرات قالی داغستان در اواخر قرن نوزدهم و اوایل قرن بیستم» با تأکید بر اهمیت صنعت قالی در اقتصاد منطقه داغستان، بیشتر روی شیوه تولید قالی تمرکز دارد و آمار ارایه شده از صادرات قالی در حدی نیست که بتواند تصویری از اهمیت اقتصادی آن ارایه کند. در این مقاله به ابعاد مختلف اقتصادی قالی نیز اشاره چندانی نشده است و بیشتر مقاله به دوره‌هایی اشاره دارد که خارج از بازه زمانی مورد تحقیق در این مقاله است. کارتاشووا (۲۰۱۶) در مقاله «صادرات محصولات صنایع دستی در قرن نوزدهم و ابتدای قرن بیستم» با اشاره به جایگاه صنایع دستی در اقتصاد امپراتوری روسیه تزاری، صادرات محصولات تولیدشده را بررسی کرده است ولی به طور خاص اشاره‌ای به نقش قالی نکرده است و درباره جزییات اقتصادی صنعت قالی اطلاعاتی ارایه نمی‌کند. لبداف (۲۰۱۹) در مقاله «عرضه محصولات صنایع دستی ملی»، بازار صنایع دستی در امپراتوری روسیه تزاری را بررسی کرده و به نقش بازارهای مکاره از جمله بازار نیژنی نووگورود به عنوان یک بازار بین‌المللی تأکید دارد و با داده‌های آماری، اهمیت این بازار برای عرضه محصولات صنایع دستی را تبیین کرده است. در این مقاله نیز اطلاعاتی خاص قالی ارایه نشده است.

۳. رونق قالی در جنوب قفقاز و عوامل

بررسی نقش مایه‌های سنگ‌قبر (Efendiyev 2007: 553)، مطالعه گزارش‌های سفرنامه‌نویسان اروپایی (Jenkinson 1900: 132)، توجه به آثار نقاشان غربی در ادوار مختلف (B. Altman & Co. 1923: 8) و شناسایی قالی‌های ارزشمند در موزه‌ها، گالری‌های خصوصی و نمایشگاه‌های تاریخی (Pope 1925: 81-90) همگی بر رونق صنعت قالی در جنوب قفقاز از قرن سیزدهم تا قرن بیستم میلادی دلالت دارند.

شرایط زیست‌محیطی این منطقه نیز در رشد این صنعت نقش بسزایی ایفا کرد. سبک زندگی مردم جنوب قفقاز، آب‌وهوای مناسب و مراتع غنی، زمینه‌ساز رونق گوسفندداری

بود. دسترسی آسان روستاییان و عشایر به پشم مرغوب و ارزان، یکی از عوامل کلیدی شکوفایی قالیبافی محسوب می‌شد. در همین راستا، دولت روسیه تزاری با تأسیس «کمیته صنایع دستی قفقاز»، حمایت از قالیبافان و رفع موانع توسعه، مسیر توسعه این صنعت را هموار ساخت (Piralov 1913: 7). همزمان، گسترش شبکه ریلی و تسهیل حضور تجار اروپایی در منطقه برای خرید و فروش قالی، پیوند صنعت قالی جنوب قفقاز با بازارهای جهانی را برقرار کرد و امکان فروش مستقیم محصولات با حداقل واسطه را فراهم ساخت (Coxon 1884: 25, 40, 52, 74; Davydovoy 1892: 117-118).

اواخر قرن نوزدهم میلادی، اصلاحات دهقانی تغییرات عمیقی در اقتصاد جنوب قفقاز پدید آورد. نظام استعماری ارباب-رعیتی جای خود را به نظام استعماری سرمایه‌داری داد و این منطقه به انبار مواد خام و بازاری گسترده برای فروش تولیدات صنعتی روسیه مرکزی تبدیل شد (Ovsyannikov 1867: 58). در این دوره، منسوجات ابریشمی و پشمی کارخانه‌های روسی به تدریج جایگزین محصولات بومی شدند، ظروف مسی صنعتی جایگزین تولیدات دستی محلی گشت و صنایع کفش و چرم قفقاز در رقابت با تولیدات روسیه مرکزی شکست خوردند (Kafarova 2004: 53-54). در کنار این تحولات، سبک زندگی روسی و اروپایی نیز در جامعه به سرعت گسترش یافت.

از سوی دیگر، بسیاری از روستاییان یا زمین زراعی کافی در اختیار نداشتند یا به دلیل کمبود سرمایه قادر به خرید زمین از مالکان نبودند؛ در عین حال، سیستم‌های آبیاری نیز به سبب سوءمدیریت و فقدان نهادهای متولی رو به زوال گذاشته بود (Piralov 1913: 13; Abramov 2001: 321). نظام مالیاتی جدید نیز با حذف مالیات‌های پراکنده، همه تعهدات مالی (جز مالیات زمین که بر مبنای اندازه و کیفیت زمین و میزان محصول تعیین می‌شد) را به صورت نقدی و در قالب «روبل طلا» اخذ می‌کرد (Aliyeva 2006: 109).

این مجموعه تغییرات اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی، خانواده‌ها را با چالش جدی در تأمین درآمد روبه‌رو ساخت و نیاز به پول نقد را به مسئله‌ای حیاتی بدل کرد (Kara Murza 1902: 28-29). در نتیجه، قالیبافی به فعالیتی خانوادگی و حتی شغل اصلی بسیاری از مردان و زنان تبدیل شد و آمارهای رسمی دولتی نیز ثبت‌کننده رشد چشمگیر این مشارکت بود (Kessler, Gijs & Markevich 2020).

۴. متوسط هزینه‌های سالانه یک خانوار روستایی

متوسط هزینه‌های یک خانواده روستایی ۸ نفره با ۴ نفر بزرگسال، دو نفر نوجوان و دو کودک در طول سال ۱۹۰۱ به شرح جدول ۱ بود. دارایی این خانواده، شامل یک رأس گاو، ۱۰ رأس گوسفند، سه هکتار زمین زراعی (متوسط زمین به ازای هر خانواده در منطقه) و یک هکتار باغ می‌شد (Kara Murza 1902: 64-65).

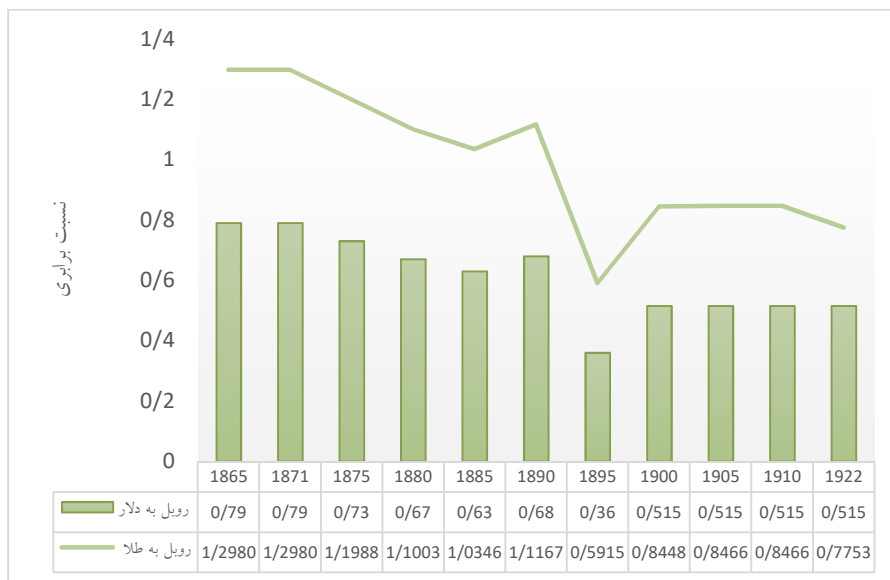
جدول ۱. متوسط هزینه‌های سالانه یک خانواده

هزینه‌ها	روبل
پوشاک مردانه	۴۴
پوشاک زنانه	۲۶.۴۶
روشنایی	۴.۲
خرید نمک، چای، شکر، صابون و سایر موارد کوچک	۱۹.۵
گوشت	۱۶.۸
پرداخت مالیات سالانه	۱۸.۱۵
اجاره زمین برای تهیه یونجه مورد نیاز	۲۰
جمع کل هزینه‌ها	۱۴۹.۱۱

Source: Kara Murza 1902: 61-65

شایان ذکر است، هزینه نان، حبوبات، لبنیات و تخم مرغ در جدول درج نشده است؛ چون هزینه‌ای برای آنها پرداخت نمی‌کردند و در صورت خرید کل یونجه ۶ ماه برای دام‌ها، می‌بایست ۵۰ روبل هزینه می‌کردند که با لحاظ آن، متوسط هزینه‌های سالانه این خانواده روستایی بین ۱۵۰ تا ۱۸۰ روبل متغیر بود. جهت درک بهتر از هزینه‌ها، ارزش روبل به دلار و طلای ۲۴ عیار در دوره مورد مطالعه در نمودار ۱ نشان داده شده است.

پیامدهای اقتصادی قالی در معیشت و ... (حسن عبدی و جعفر آقازاده) ۲۴۳

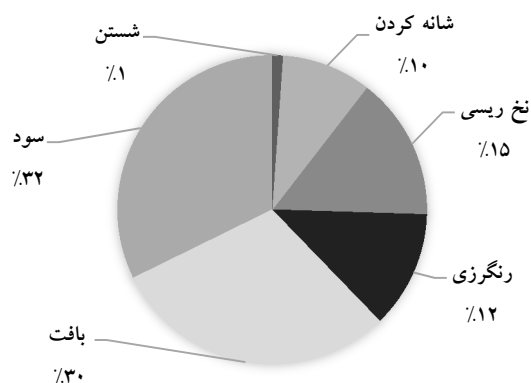
نمودار ۱. برابری روبل با دلار و طلای ۲۴ عیار

Source: (Green, 1994: 1; United States Bureau of the Mint, 1865: 232, 1871: 455, 1875: 42, 1880: 48, 1890: 36, 1895: 54, 1900: 109, 1905: 48, 1910: 64, 1922: 119)

۵. عوامل مؤثر بر درآمد ایجاد شده از قالی بافی

برای اینکه برآوردی نزدیک به واقعیت از هزینه‌های قالی استاندارد ۶ مترمربعی با رجشمار ۲۵-۳۵ داشته باشیم از منابع معتبر دست اول اروپایی، روسی و محلی استفاده کرده‌ایم. گزارشات تفاوت چندانی نداشتند و در تأیید یکدیگر بودند. هزینه‌های یک قالی ۶ متر مربعی با رجشمار ۲۵-۳۵ با کیفیت متوسط به شرح زیر است.

۲۴۴ جستارهای تاریخی، سال ۱۷، شماره ۲، پاییز و زمستان ۱۴۰۵

هزینه‌ها:	به روبل
۵۰ کیلو پشم:	۱۵
شستن:	۰.۴۵
شانه کردن ^۱ :	۳.۷۵
نخ رسی:	۶
رنگرزی:	۴.۹
بافت:	۱۲
قیمت فروش:	۵۵
سود حاصل:	۱۲.۹

نمودار ۲. هزینه‌های یک تخته قالی ۶ متر مربعی

آنچه از نمودار ۲ پیداست، درآمد حاصل از قالی، تابعی از تهیه مواد اولیه، آماده سازی آن، نیروی انسانی، بافت، مدت کار و قیمت فروش آن است که در ادامه به شرح آنها می‌پردازیم.

مواد اولیه: با توجه به رونق گوسفند داری در جنوب قفقاز اغلب خانواده های روستایی و عشایری حداقل به اندازه بافت یک قالی ۶ متر مربعی پشم داشتند و برای تهیه پشم اضافی جهت بافت قالی دیگر به راحتی بدون واسطه می‌توانستند از روستا یا ایلات به دست آورند. برای قالی ۶ متر مربعی جهت تهیه ۲۷ کیلوگرم نخ مورد نیاز، ۵۰ کیلوگرم پشم نشسته^۲ لازم بود (Gulishambarov 1894: 255; Bobynin & Pirlov 1925: 157) که از این مقدار نخ، ۲۰ کیلوگرم برای گره زدن، ۴ کیلوگرم برای تار و ۳ کیلوگرم برای پود مصرف

پیامدهای اقتصادی قالی در معیشت و ... (حسن عبدی و جعفر آقازاده) ۲۴۵

می‌شد (Piralov 1913: 77). امکان خرید نسیم پشم یا نخ نیز وجود داشت ولی کمتر خانواده‌ای به خاطر دریافت سود ۴۰ تا ۶۰ درصدی فروشنده، راضی به این کار می‌شد چون درآمد حاصل را به شدت کاهش می‌داد (Kara Murza 1902: 61).

آماده سازی مواد اولیه: پشم تا به نخ قالی تبدیل شود مراحل؛ شستن، شانه کردن، نخ ریزی و رنگریزی را طی می‌کرد و با از دست دادن چربی، املاح و گرد و خاک، حدود ۴۴ درصد از وزن خود را از دست می‌داد (Bobylin & Pirlov 1925: 157). معمولاً همسایه‌ها و اقوام، خانواده قالیباف را از مرحله شستن تا رنگریزی یاری می‌کردند و بسان یک جشن کوچک با شادی دور هم جمع می‌شدند. زنان سالخورده و دختران کم سن و سال نیز در این مرحله نقش پر رنگی داشتند (Kara Murza 1902: 46) ولی برخی خانواده‌ها و مالکان کارگاه‌ها مجبور بودند در این مرحله هزینه‌هایی را بپردازند. دستمزد شستن هر ۱۶.۳۸ کیلوگرم پشم ۱۵ کوپک بود^۳ (Bobylin & Pirlov 1925: 163) و به طور میانگین هر نفر در روز حداقل ۳۳ کیلوگرم پشم می‌توانست بشوید. (Piralov 1913: 24) ۱.۸ کیلوگرم پشم شانه خورده نیز ۲۵ کوپک^۴ هزینه لازم داشت (Kara Murza 1902: 46) که کار سختی بود و هر نفر تا ۲.۳ کیلوگرم در روز قادر به شانه کردن بود (Piralov 1913: 25). برای رسیدن هر نیم کیلوگرم آن هم ۱۰ کوپک صرف می‌شد (Dingelstedt 1892: 142). بعد از اینکه نخ آماده شد با پرداخت ۱۱ کوپک برای هر نیم کیلو، نخ‌ها را رنگ می‌کردند (Gulishambarov 1894: 255; Kara Murza 1902: 69; Pirlov 1913: 77).

نیروی انسانی: به مزیت‌های طبیعی قفقاز باید جمعیتی باهوش را اضافه کرد (Dingelstedt 1892: 137) که اغلب زنان و دخترانش با هنر نمایی شان در صنعت قالی، نقشی مهم در مدیریت خانواده داشتند و در کمتر خانواده‌ای دار قالی پیدا نمی‌شد (Dingelstedt 1892: 141). معمولاً در هر خانواده‌ای ۲ تا ۴ نفر نیروی کار پیدا می‌شد (Kara Murza 1902: 67) که به صورت تمام وقت یا پاره وقت، دایمی یا فصلی به کار قالیبافی مشغول باشند. زنان و دختران ۱۴ تا ۴۵ سال تمام وقت و دختران ۱۰ تا ۱۴ سال پاره وقت قالی می‌بافتند و زنان سالخورده نیز به اتفاق دختر بچه‌ها در کار آماده سازی مواد اولیه همکاری می‌کردند (Kara Murza 1902: 59). طبق برآورد کمیته صنایع دستی قفقاز نزدیک به ۴۰ درصد زنان روستایی به کار قالیبافی مشغول بودند (Kara Murza 1902: 66) که آمار ارایه شده در جدول ۲ نیز مؤید آن است. شایان ذکر است، اوایل قرن بیستم در مناطقی چون الیزاوتپول مردان نیز به کار قالیبافی مشغول بودند (Kessler, Gijs & Markevich, 2020).

جدول ۲. آمار تعداد قالیبافان در پنج منطقه مهم قفقاز در سال ۱۹۱۲

مناطق	نفر قالیباف	درصد از جمعیت روستایی
قبه	۳۹۹۷۹	۲۲.۷ درصد
جواد	۱۵۱۲۰	۱۴.۴ درصد
الکساندروپل	۲۶۸۵۳	۱۵.۲ درصد
سامور	۱۷۰۴۴	۲۶.۳ درصد
الیزاوتپول	۳۳۰۶۹	۴۸.۲ درصد

Source: Piralov, 1913: 78

بافت و مدت کار: اغلب قالی‌های بافته شده در شرق جنوب قفقاز پشمی بودند و کیفیت خوبی داشتند. معمولاً در هر ۱۰ سانتیمتر عرضی ۳۷-۵۰ و طولی ۴۰-۴۸ گره ترکی (Griffin 1911: 257; Isayev 1932: 175) بافته می‌شد که با رجشمار استاندارد تبریز در هر ۷ سانتیمتر عرضی ۲۵ تا ۳۵ گره ترکی جای می‌گرفت به عبارت دیگر رجشمار اغلب قالی‌ها ۲۵-۳۵ بود. یک قالی ۶ متر مربعی با رجشمار ۳۰، با دو نفر کارگر تمام وقت و یک نفر کارگر پاره وقت؛ در زمستان ۴۰ روزه با ۷ ساعت کار روزانه و در تابستان ۳۰ روزه با ۹-۱۰ ساعت کار روزانه بافته می‌شد (Gulishambarov 1894: 254-255; Kara Murza 1902: 46, 35) که با توجه به سود خالص ۱۳ روبلی طبق نمودار ۲ بعد از کسر هزینه‌های اولیه منطقی است. دستمزد کارگران در کارگاه قالیبافی هم بسته به مهارتشان با ۱۰ ساعت کار روزانه^۵ بین ۵ تا ۲۰ کوپک بود. (Kara Murza 1902: 34; Dingelstedt 1892: 145) با احتساب میانگین ۱۳ کوپک دستمزد روزانه برای هر نفر (با فرض دستمزد روزانه کارگر ماهر ۲۰ کوپک، نیمه ماهر ۱۵ کوپک و شاگرد ۵ کوپک تقریباً میانگین دستمزد روزانه هر نفر حدود ۱۳ کوپک می‌شود) و در مجموع حقوق ماهیانه ۱۱.۶ روبل، تقریباً به سود خالص ۱۳ روبل در هر قالی نزدیک است و اختلاف ایجاد شده به خاطر این است که کارگران روز مزد در تهیه مواد اولیه سهمی ندارند. به عبارتی، داشتن مواد اولیه حتی با کم کردن هزینه‌های آن، یک مزیت محسوب می‌شد که شامل یک درآمد جزئی بود.

قیمت فروش: خریداران عمده قالی در روستاها یهودیان بودند و به قیمتی پایین تر از بازار (تا نصف قیمت بازار) می‌خریدند و در بازارهای بزرگ می‌فروختند (Kara Murza 1902: 59). قالی‌ها بسته به کیفیت و قدمتشان قیمت‌های متفاوتی داشتند. قالی‌های دست دوم

پیامدهای اقتصادی قالی در معیشت و ... (حسن عبدی و جعفر آقازاده) ۲۴۷

و خیلی قدیمی نیز با قیمت خیلی بالاتری از قالی‌های تازه بافت به فروش می‌رفتند و مشتریان زیادی هم در خارج از مرزها داشتند. قیمت خرید قالی ۶ متر مربعی از قالیباف بسته به کیفیت آن بین ۵۰ تا ۱۲۰ روبل بود (Dingelstedt 1892: 142; Gulishambarov 1894: 255; Kara Murza 1902: 46, 59, 67). همین قالی در بازار بین‌المللی استانبول که مقصد اول قالی‌های جنوب قفقاز محسوب می‌شد با اختلاف فاحشی به فروش می‌رفت. قالی ۶ متر مربعی نو ۲۱۰ تا ۲۴۰ روبل، دست دوم ۳۰۰ تا ۴۰۰ روبل و خیلی قدیمی حدود ۲ هزار روبل مشتری داشت. قیمتی که در نمودار ۲ لحاظ کرده ایم قیمتی به مراتب پایین در نظر گرفتیم تا سود حداقلی را به دست آوریم (Shavrov 1902: 43; Griffin 1911: 257-258).

۶. متوسط درآمد ایجاد شده از قالی‌بافی

بررسی درآمد ناشی از قالی‌بافی نشان می‌دهد که میزان آن بسته به عوامل متعدد متفاوت بوده است. با اتکا به فرضیات زیر، برآوردی از متوسط درآمد قابل دسترسی است:

۱. در اغلب خانواده‌ها بین ۲ تا ۴ نفر در فرایند قالی‌بافی مشارکت داشتند. (Kara Murza 1902: 67)

۲. بیشتر خانواده‌های روستایی قادر بودند پشم مورد نیاز برای بافت یک قالی ۶ مترمربعی را خود تولید کنند. (Dingelstedt 1892: 138)

۳. مدت زمان لازم برای بافت یک تخته قالی ۶ مترمربعی با رج‌شمار ۳۰، در زمستان حدود ۴۰ روز (با ۷ ساعت کار روزانه) و در تابستان حدود ۳۰ روز (با ۹ تا ۱۰ ساعت کار روزانه) بوده است. (Gulishambarov 1894: 254-255; Kara Murza 1902: 46, 35)

۴. حداقل قیمت فروش یک تخته قالی ۶ مترمربعی برابر با ۵۵ روبل در نظر گرفته شده است. (Dingelstedt 1892: 142; Gulishambarov 1894: 255; Kara Murza 1902: 46, 59, 67)

خانوارهای قالی‌باف را با توجه به عوامل مؤثر بر درآمد ایجاد شده از قالی‌بافی، می‌توان در سه گروه اصلی خانوادگی، کارگاهی و اجاره‌ای طبقه‌بندی کرد:

۱.۶ خانوادگی

این گروه شامل خانواده‌هایی است که به‌طور مستقیم در مراحل مختلف تولید قالی مشارکت داشتند. زیرگروه‌های آن عبارت‌اند از:

تأمین کامل مواد اولیه توسط خانواده

این گروه خانواده‌هایی هستند که خودشان مواد اولیه را به‌طور کامل تأمین کرده و مراحل آماده‌سازی مواد اولیه را نیز انجام می‌دادند و بعد از اتمام قالی به قیمت دلخواه خود می‌فروختند. با توجه به مدت زمان ۳۰ روزه برای بافت یک تخته قالی ۶ متر مربعی با رجشمار ۳۰، (Kara Murza 1902: 46, 35; Gulishambarov 1894: 254-255) به‌طور میانگین تولید ۵ تا ۷ قالی در طول سال امری عادی بود. با فرض فروش هر تخته به قیمت حداقل ۵۵ روبل، کمترین درآمد سالانه این خانواده‌ها بین ۲۷۵ تا ۳۸۵ روبل بود که در مقایسه با دیگر مشاغل درآمد نسبتاً خوبی محسوب می‌شد. (طبق نمودار ۲) در این گروه، زنان سالخورده و دختران خردسال در آماده‌سازی مواد اولیه نقشی مهم داشتند (Kara Murza 1902: 59) و مشارکت خانوادگی در این خانواده‌ها به حد اکثر می‌رسید. با فرض مشارکت ۵ نفر از اعضای خانواده در چرخه اقتصادی قالی حداقل میانگین درآمد هر نفر بین ۵۵ تا ۷۷ روبل در سال می‌شد.

خرید پشم و آماده‌سازی آن توسط خانواده

خانواده‌هایی که در این گروه قرار داشتند، پشم مورد نیاز را از ایلات یا بازار خریداری کرده و مراحل آماده‌سازی مواد اولیه را خودشان انجام می‌دادند و بعد از اتمام قالی به قیمت دلخواه خود می‌فروختند. حداقل درآمد سالانه این گروه، طبق شرایط گروه اول، با کسر ۱۵ روبل از قیمت هر قالی بافته شده بین ۲۰۰ تا ۲۸۰ روبل می‌شد. (طبق نمودار ۲) زنان سالخورده و کودکان این گروه نیز در فرآیند آماده‌سازی مواد اولیه مشارکت داشتند. حداقل میانگین درآمد سالانه هر نفر در این گروه نیز بین ۴۰ تا ۵۶ روبل در سال می‌رسید.

خرید مصالح آماده از بازار

خانواده‌هایی هم بودند که مصالح لازم را به‌طور آماده به شکل نخ سفید از بازار خریداری می‌کردند و خودشان کار رنگرزی را انجام می‌دادند. در آمد خالص این گروه از بافت یک

قالی ۶ متر مربعی با رجشمار ۳۰، حداقل ۳۰ روبل بود. در این گروه تنها بافنده‌ها در ایجاد درآمد سهیم بودند و مشارکت خانوادگی در چرخه اقتصادی به حداقل می‌رسد. با تولید ۵ تا ۷ قالی در سال، حداقل درآمد سالانه این گروه هم بین ۱۵۰ تا ۲۱۰ روبل متغیر بود. (طبق نمودار ۲) البته قیمت فروش قالی در بازارهای بزرگتر بدون واسطه، در افزایش درآمد ایجاد شده این گروه بسیار تعیین کننده بود. حداقل میانگین درآمد سالانه هر نفر در این گروه بین ۵۰ تا ۷۰ روبل می‌شود. هر چند درآمد سالانه یک نفر در این گروه از گروه قبلی بیشتر بود ولی در مقایسه با درآمد خالص کل خانوار به دلیل مشارکت پایین اعضای خانواده، کمتر بود.

خرید نسبه مصالح با سود افزوده

این گروه شامل خانواده‌هایی می‌شد که کل مصالح لازم را به نسبه از بازار خریداری می‌کردند. اغلب این خانواده‌ها توان خرید نقدی مصالح اولیه را نداشتند و مجبور بودند برای کسب درآمد، مصالح اولیه را آماده شده با سود ۴۰ تا ۶۰ درصدی به نسبه از بازار تهیه کنند (Kara Murza 1902: 61) و بعد از فروش قالی با فروشنده تسویه کنند. میانگین سود این خانواده‌ها از فروش یک تخته قالی حدود ۱۵ روبل بود که با بافت ۵ تا ۷ قالی در طول سال، حداقل درآمد سالانه‌شان بین ۷۵ تا ۱۰۵ روبل بود. برای این گروه حق فرش قالی به قیمت دلخواه در هر بازاری بدون واسطه یک مزیت مهم محسوب می‌شد. (طبق نمودار ۲) فروش قالی به دلال در خانه یا در بازار شهر یا بازار بزرگ منطقه، به خاطر اختلاف قیمت فروش، بر درآمد این گروه بسیار مؤثر بود. حداقل میانگین درآمد سالانه هر نفر در این گروه بالغ بر ۳۵ روبل بود.

۲.۶ کارگاهی

در این دسته، خانواده‌ها یا افراد در چارچوب قراردادهای مشخص با کارفرمایان فعالیت می‌کردند:

۱. قرارداد با کارفرما برای بافت قالی

خانواده‌هایی که طبق قرارداد، سفارش بافت قالی را با تمام مصالح لازم از کارفرما تحویل می‌گرفتند و قالی را در منزل خود می‌بافتند و با تحویل قالی، ۱۲ روبل به ازای هر تخته قالی ۶ متر مربعی با رجشمار ۳۰ دریافت می‌کردند. (Markgraf 1882)

(Dingelstedt 1892: 142; 92-93) سهم این خانواده‌ها در چرخه اقتصادی قالی فقط شامل بافت بود. حداقل درآمد سالانه این خانواده‌ها با بافت ۵ تا ۷ قالی در سال حدود ۶۰ تا ۸۴ روبل بود. فعالیت این گروه مشابه گروه خانوادگی (۴) بود با این تفاوت که گروه خانوادگی (۴) حق فروش را در اختیار داشت و می‌توانست با فروش قالی به قیمتی بالاتر به درآمد خود اضافه کند. حداقل میانگین درآمد سالانه هر نفر در این گروه بین ۲۰ تا ۲۸ روبل می‌شد.

۲. اشتغال زنان و دختران ماهر در کارگاه‌ها

زنان و دختران قالیباف ماهر هم بودند که با میانگین دستمزد ۲۰ کوپک در روز در کارگاه قالی‌بافی یا خانه آشنایان کار می‌کردند. (Kara Murza 1902: 34) بدین منظور، دولت نیز قوانینی برای کار زنان و دختران در این کارگاه‌ها وضع کرده بود (Akinchi 1293: 4) تا با ایجاد امنیت، خانواده‌ها را برای کار زنان راضی کند. در این صورت، میانگین درآمد سالانه یک زن قالیباف ماهر با ۲۷۰ روز کار در سال حدود ۵۴ روبل می‌شد. درآمد خانواده در این گروه بسته به نیروی کار و درجه مهارتشان متغیر بود. برخلاف گروه قبلی، مشارکت خانوادگی در چرخه اقتصادی قالی در این گروه پایین بود و نکته دیگر این که محیط کار در گروه قبلی خانواده بود و از امنیت و آسایش بیشتری برخوردار بودند.

۳.۶ اجاره‌ای

در برخی موارد معمولاً دختران قالی‌باف تمام وقت در منزل کارفرما قالیبافی می‌کردند (اغلب خانواده آشنایان) و بعد از تمام شدن قالی، بسته به مهارتشان ۲ تا ۸ روبل دستمزد می‌گرفتند و هزینه زندگی آن‌ها هم برعهده کارفرما بود که هزینه روزانه آن‌ها بین ۵-۱۵ کوپک متغیر بود. (Markgraf 1882: 92-93; Kara Murza 1902: 34) اگر متوسط درآمد این دختران به شرط ماهر بودن، ۱۵ کوپک در روز در نظر بگیریم، درآمد سالانه‌شان با ۲۷۰ روز کار در سال حدود ۴۰ روبل می‌شد. معمولاً خانواده‌های فقیر در زمره این دسته قرار می‌گرفتند و بسته به تعداد نیروی کارشان درآمد سالانه‌شان متفاوت بود.

۴.۶ برآورد کلی درآمد

با بررسی موارد فوق، حداقل میانگین درآمد سالانه ایجاد شده به ازای هر نفر از بافت قالی، با وزن برابر برای هر گروه، حدود ۶۰ روبل است که به برآورد متوسط درآمد هر نفر از قالیبافی توسط سمبازاده (۵۵ روبل) از پژوهشگران برجسته در این حوزه نزدیک است (Sumbatzade 1964: 29-30).

شایان ذکر است؛ درآمد ایجاد شده تنها به بافت قالی منحصر نبود و جمعیت زیادی نیز در سنین مختلف با توانمندی‌های گوناگون در تولید مصالح لازم برای قالی‌بافی و رنگرزی فعالیت می‌کردند و شغل اصلی شان بود از جمله: کشت مواد رنگزا، تولید چاقو و دیگر ابزارهای قالی‌بافی، درست کردن دار قالی، برپا کردن دار قالی و دیگر مشاغل. علاوه بر این مشاغل گروه زیادی نیز به خرید و فروش قالی و تجارت آن مشغول بودند که در اواخر قرن نوزدهم یکی از بازارهای بسیار پر رونق در جنوب قفقاز به ویژه در شهرهای باکو تفلیس بود.

۵.۶ مقایسه با سایر مشاغل

برای درک بهتر جایگاه اقتصادی قالی‌بافی در معیشت خانوارهای جنوب قفقاز، می‌توان آن را با درآمد دیگر مشاغل در اواخر قرن نوزدهم مقایسه کرد:

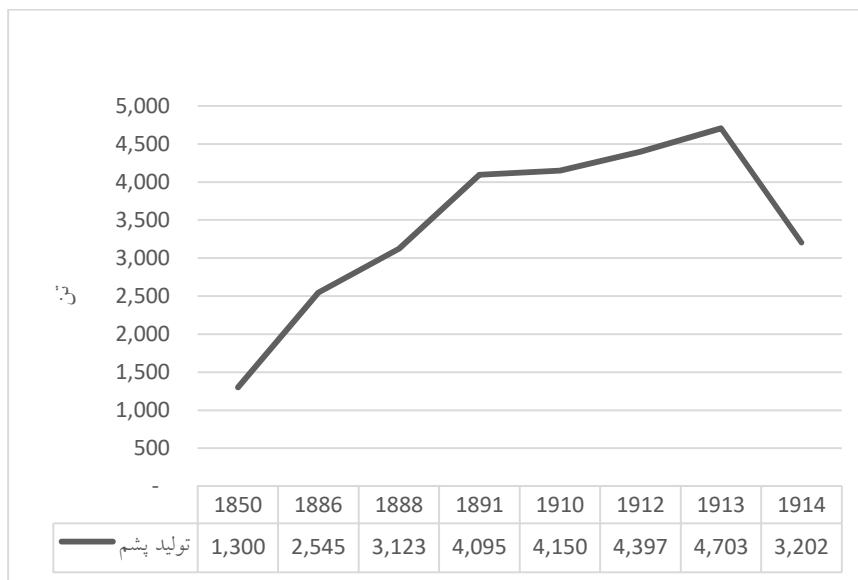
- درآمد سالانه کفشدوز: ۲۸۰ روبل
- درآمد سالانه کلاهدوز: ۲۵۰ روبل
- دستمزد روزانه کارگر پارچه‌بافی: ۲۵ تا ۵۰ کوپک
- دستمزد روزانه صابون‌سازی: ۴۰ تا ۶۰ کوپک
- دستمزد روزانه کلاهدوزی: ۲۵ تا ۳۰ کوپک
- دستمزد روزانه کارگران میادین نفتی: ۲۵ کوپک
- دستمزد روزانه کارگران مزارع: ۴۰ کوپک (Dingelstedt 1892: 142-149; Kara Murza 1902: 61)

این مقایسه نشان می‌دهد که قالی‌بافی، به‌ویژه در قالب خانوادگی، می‌توانست در مقایسه با بسیاری از مشاغل دیگر، منبع درآمد نسبتاً مطلوبی به شمار آید.

۷. تجارت قالی و ابریشم

ویژگی‌ها و کیفیت خوب قالی‌های تولیدی در جنوب قفقاز مشتریان زیادی در کشورهای اروپایی و آمریکایی داشت (Merzheyevskago 1898: 204). ارزش صادرات قالی روسیه تزاری در سال ۱۸۸۹ بالغ بر یک میلیون روبل بود (Koposov 1895: 530) که در دهه نخست قرن بیستم، ارزش آن تنها از جنوب قفقاز به طور متوسط در سال به ۳.۵ میلیون روبل رسید. این رقم در سال‌های نزدیک به جنگ جهانی اول در سال ۱۹۱۳ به ۵ میلیون روبل افزایش یافت که در مقایسه با صادرات ۲۷ میلیون روبلی نفت و صادرات ۳.۳ میلیون روبلی الوار، رتبه دوم صادرات را در جنوب قفقاز به خود اختصاص داده بود (Prother 1920: 84; Bobynin & Piralov 1925: 317). در این سال حدود ۲۰۰ هزار تخته قالی از بندر باتومی به کشورهای اروپایی صادر شد. با شروع جنگ جهانی اول صادرات قالی از ۱۹۱۴ تا ۱۹۱۸ متوقف شد (Bobynin & Piralov 1925: 317).

به تبع رشد تقاضای خارجی برای قالی‌های جنوب قفقاز، توام با توسعه شبکه ریلی، برای تولید بیشتر قالی، تولید پشم نیز افزایش پیدا کرد و افزایش قیمت آن نیز منجر به رونق بیشتر گوسفندداری برای تولید بیشتر جهت صادرات شد (Khatsov 1894: 299; Langton 1904: 131-132). پشم جنوب قفقاز به دلیل مرغوبیتی که داشت علاوه بر قالی با تقاضای زیادی از سوی کشورهای خارجی مواجه بود (Lesgaft 1875: 303). مقصد اصلی صادرات پشم مازاد تولید شده در جنوب قفقاز، روسیه مرکزی، کشورهای اروپایی و آمریکا بود. معمولاً صادرات به کشورهای اروپایی از طریق بندر باتوم و صادرات به روسیه از طریق دریای خزر صورت می‌گرفت. سهم کشورهای اروپایی و آمریکایی ۶۴-۶۷ درصد و سهم روسیه ۳۳-۳۶ درصد بود. شایان ذکر است، حضور پشم مرغوب قفقاز در بازارهای اروپایی از دهه ۵۰ قرن نوزدهم شروع شده بود. در آن دهه سالانه حدود ۱۳۰۰ تن پشم به ارزش ۶۷۰ هزار روبل به اروپا صادر می‌شد (Bobynin & Piralov 1925: 165). میزان پشم صادراتی تا سال ۱۹۱۴ در نمودار ۳ و مقایسه میزان تولید پشم در جنوب قفقاز نسبت به دیگر مناطق جهان در نمودار ۴ نشان داده شده است. ۴۰ درصد پشم مورد نیاز برای قالی‌بافی (ماشینی و دستی) در سطح جهان توسط روسیه تولید می‌شد و ۹ درصد سهم انگلیس و ۵۱ درصد سهم دیگر کشورها بود (Brinton 1919: 9).

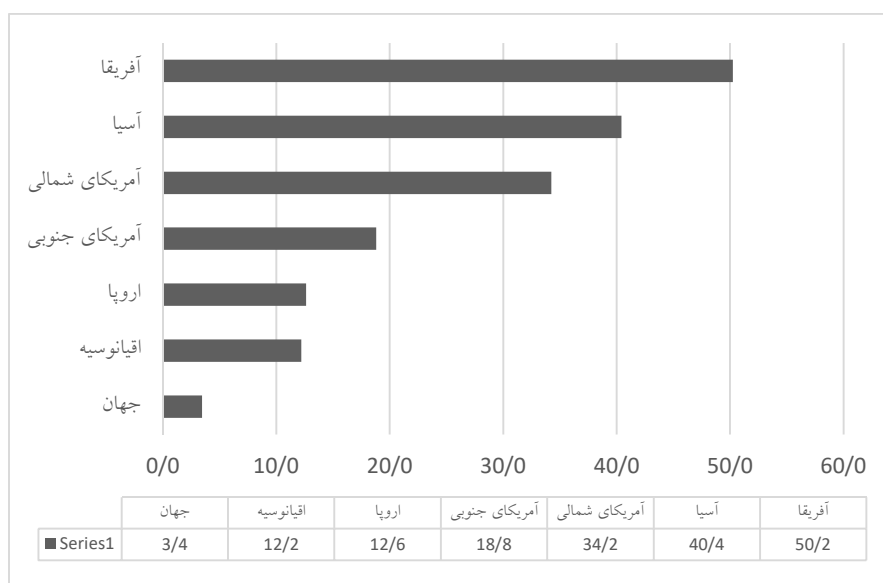
نمودار ۳. پشم صادراتی جنوب قفقاز در سال به تن

Source: (Khatsov 1894: 265; Bobynin & Piralov 1925: 164)

بر اساس داده‌های نمودار ۳ در سال ۱۸۵۰ تنها ۱۳۰۰ تن پشم صادر می‌شد. این میزان صادرات در سال‌های ۱۸۸۶ تا ۱۸۹۱ با رشد سریع و پیوسته؛ تقریباً سه برابر شد (از ۲۵۴۵ به ۴۰۹۵ تن). این افزایش هم‌زمان با توسعه شبکه ریلی و افزایش تقاضای خارجی برای قالی قفقازی بود. در سال‌های ۱۹۱۰-۱۹۱۳ نیز صادرات به سطح نسبتاً بالایی (۴۱۵۰ تا ۴۷۰۳ تن) رسید که نشان می‌دهد، جنوب قفقاز در اواخر قرن ۱۹ و اوایل قرن ۲۰ به یک قطب مهم در تولید و صادرات پشم تبدیل شده بود. سال ۱۹۱۴ میزان صادرات با افت شدید به ۳۲۰۲ تن مواجه شد که می‌تواند ناشی از بی‌ثباتی‌های پیش از جنگ جهانی اول، اختلال در تجارت خارجی و ناامنی مسیرهای صادراتی باشد.

برای اینکه درک بهتری از میزان تولید پشم در جنوب قفقاز داشته باشیم، نسبت آن را با تولید پشم در دیگر نقاط جهان در سالهای نزدیک به جنگ جهانی اول در نمودار ۴ نشان داده‌ایم. طبق این نمودار اندازه تولید پشم جنوب قفقاز معادل ۳.۴ درصد تولیدی در جهان و ۵۰ درصد پشم تولیدی آفریقا بود یعنی قفقاز به‌تنهایی معادل نیمی از کل قاره آفریقا پشم تولید می‌کرد. با وجود وسعت جغرافیایی محدود، جنوب قفقاز از بهره‌وری بالایی در دامداری و تولید پشم برخوردار بود. کیفیت ممتاز پشم تولیدی در این منطقه

موجب شد که، هرچند سهم آن در مقیاس جهانی چندان چشمگیر نبود، جایگاهی برجسته در بازارهای لوکس و صنعتی چون قالی‌بافی و نساجی پیدا کند. از این رو، بازار جهانی به پشم قفقاز نه به‌عنوان کالایی صرفاً کمی، بلکه به‌مثابه محصولی ارزشمند و ممتاز می‌نگریست.

نمودار ۴: نسبت تولید پشم در جنوب قفقاز به تولید پشم در دیگر نقاط جهان (۱۹۱۳)

Source: (Bobynin & Piralov 1925: 172; Prothero 1920: 85)

۸. نتیجه‌گیری

دهه هشتاد قرن نوزدهم نقطه عطفی در تحول صنعت قالی جنوب قفقاز بود. در این دوره، منطقه تحت تأثیر فرایندهای مدرنیزاسیون، گسترش شبکه ریلی، اصلاحات ارضی و تغییر در نظام مالیاتی قرار گرفت که پیامدهای گسترده‌ای بر ساختار اجتماعی، سبک زندگی و نظام اقتصادی خانواده‌ها بر جای گذاشت. نیاز روزافزون به نقدینگی، به یکی از اصلی‌ترین دغدغه‌های خانوارها تبدیل شد و صنعت قالی به‌عنوان یک سپر اقتصادی مطمئن، زمینه مشارکت اعضای خانواده در تأمین هزینه‌های معیشتی را فراهم ساخت. بدین‌سان، قالی‌بافی نه تنها از بحران‌های اقتصادی گذرگاه نجات ایجاد کرد، بلکه جایگاه خود را از یک فعالیت

خانگی به یک صنعت تجاری ارتقا داد و مسیر تازه‌ای برای تغییرات ساختاری معیشت مردم گشود.

رونق قالی‌بافی با حمایت‌های دولتی و سیاست‌های کمیته صنایع دستی قفقاز تقویت شد و تا دهه دوم قرن بیستم جایگاه تجاری خود را تثبیت کرد؛ هرچند با آغاز جنگ جهانی اول این روند متوقف گردید. ویژگی مهم این دوره، افزایش مشارکت اقتصادی زنان و حتی ورود تدریجی مردان به این فعالیت بود. قالی که تا آن زمان عمدتاً یک شغل زنانه به شمار می‌رفت، به دلیل توانایی در پوشش هزینه‌های سالانه خانوار، به شغل اصلی بسیاری از خانواده‌ها بدل شد.

از منظر تجارت خارجی، صنعت قالی به سرعت در شبکه مبادلات منطقه‌ای و فراملی ادغام گردید. صادرات قالی به بازارهای روسیه و اروپا جایگاه قفقاز را در تجارت خارجی تقویت کرد و آن را پس از نفت به دومین کالای مهم صادراتی منطقه تبدیل ساخت. بدین ترتیب، قالی نه تنها ستون اصلی اقتصاد معیشتی خانوارها شد بلکه به یک کالای راهبردی در تجارت خارجی جنوب قفقاز نیز ارتقا یافت. با این حال، باید توجه داشت که بخش عمده سود حاصل از صادرات در دست واسطه‌ها و تجار بزرگ متمرکز شد و سهم بافندگان محلی از منافع ناچیز بود.

در مجموع، صنعت قالی در اواخر روسیه تزاری نقشی دوگانه ایفا کرد: در سطح خرد، ابزاری برای بقا و تأمین نیازهای روزمره خانواده‌ها و در سطح کلان، موتور محرک تجارت خارجی منطقه بود. این دو سطح، در عین هم‌افزایی، شکاف‌هایی نیز ایجاد کردند؛ به گونه‌ای که معیشت مردم به رونق بازارهای جهانی وابسته شد و نابرابری در توزیع منافع، محدودیت‌های ساختاری صنعت را آشکار ساخت.

پی‌نوشت‌ها

۱. هزینه شانه کردن به طور غیر مستقیم محاسبه شده است. مجموع هزینه‌های شستن، شانه کردن، رسیدن و رنگرزی به ازای هر نیم کیلوگرم ۳۰ کوپک بود (Kara Murza 1902: 46). چون دیگر هزینه‌ها غیر از شانه کردن مشخص بود لذا از ۳۰ کوپک کم کردیم تا به این قیمت رسیدیم.
۲. با توجه به اینکه پشم تا به نخ تبدیل شود ۴۴ درصد از وزن خود را از دست می‌دهد لذا برای تهیه ۲۷ کیلوگرم نخ به ۵۰ کیلوگرم پشم نیاز است.
۳. نصف اختلاف قیمت پشم شسته نشده و شسته شده صادراتی لحاظ شده است.

۴. هزینه شانه کردن به طور غیر مستقیم محاسبه شده است. مجموع هزینه‌های شستن، شانه کردن، رسیدن و رنگرزی به ازای هر نیم کیلوگرم ۳۰ کوپک بود (Kara Murza 1902: 46). چون دیگر هزینه‌ها غیر از شانه کردن مشخص بود لذا از ۳۰ کوپک کم کردیم تا به این قیمت رسیدیم.
۵. متوسط ساعت کاری گزارش شده در منابع مختلف را لحاظ کرده ایم.

کتابنامه

- عبدی، حسن و آقازاده، جعفر. (۱۴۰۳). عوامل رونق قالی‌بافی در جنوب قفقاز در اواخر حکومت تزاری. تاریخ اسلام و ایران. سال ۳۴. شماره ۶۴. صص ۱۶۱-۱۸۲. (doi: 10.22051/hii.2025.49645.3009)
- Coene, F. (2010). *The Caucasus: An Introduction*. London: Routledge.
- Davydovoy, S. (1892). *Otchety i issledovaniya po kustarnoy promyshlennosti v Rossii*. T. 1. Sankt-Peterburg: Tip. V. Kirshbauma, d. Ministerstva Finansov, na Dvorts. Ploshch. [In Russian].
- Akinchi. (1293). Vol. 2, No. 16 [In Turkish].
- Anisimov, S. (1926). *Kafka's guide*. (S. Binbashi, Trans.) Istanbul: Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Intelligence Department. [In Turkish].
- B. Altman & Co. (1923). *A collection of antique carpets*. New York: B. Altman & Company.
- Baddeley, J. (1908). *The Russian conquest of the Caucasus*. London: Longmans, Green & Co.
- Breck, J., & Morris, F. (1923). *The James F. Ballard Collection of Oriental Rugs*. New York: Metropolitan Museum of Art.
- Brinton, R. (1919). *Carpets*. London: Pitman.
- Coxon, H. (1884). *Oriental carpets; how they are made and conveyed to Europe*. London: T. F. Unwin.
- Digby, M., & Diéterle, J. (1868). *On the arts of decoration at the International Exhibition at Paris, A.D. 1867*. London: the British government.
- Dingelstedt, V. (1892). The small Trades of the Caucasus. *Scottish Geographical Magazine*, 8(3), 136-150. doi:<https://doi.org/10.1080/00369229208732516>
- Efendiyev, O. (Ed.). (2007). *History of Azerbaijan* (Vol. 3). Baku: Elm. [In Turkish].
- Azizov, T. (1997). *Azerbaijan at the beginning of the 20th century*. Baku: Zaman. [In Turkish].
- Green, T. (1994). *Historical Gold Prices, 1833-Present*. Retrieved from National Mining Association (NMA): https://www.nma.org/pdf/g_prices.pdf
- Griffin, G. (1911). *The practical book of oriental rugs*. Philadelphia: Lippincott.
- Ismayilov, M. (Ed.). (1998). *History of Azerbaijan* (Volume 4). Baku: Elm.
- Jenkinson, A. (1886). *Early voyages and travels to Russia and Persia by Anthony Jenkinson and other Englishmen, with some account of the first intercourse of the English with Russia and Central Asia by way of the Caspian Sea* (Vol. 2). (E. Morgan, Ed.) London: Hakluyt Society.

- Jenkinson, A. (1900). *Early Voyages and Travels to Russia and Persia*, by Anthony Jenkinson and Other Englishmen. With Some Account of the First Intercourse of the English with Russia and Central Asia by Way of the Caspian Sea (Vol. 1). (E. D. Morgan, Ed.) New York: Burt Franklin.
- Langton, M. (1904). *How to know oriental rugs, a handbook*. New York: D. Appleton and Company.
- Michiels, A. (2007). *Hans Memling*. London: Parkstone Press.
- Mustafazadeh, T. (2005). *Quba Khanate*. Baku: Elm. [In Turkish].
- Mustafazadeh, T. (2009). *Karabakh Khanate*. Baku: Sabah. [In Turkish].
- Pope, A. U. (1925). *Catalogue of a loan exhibition of early oriental carpets: from Persia, Asia Minor, the Caucasus, Egypt, and Spain*. Chicago: The Art Club of Chicago.
- Prothero, G. (Ed.). (1920). *Caucasia*. London: H.M. Stationery Office.
- Roxburgh, D. J. (2000). *Au Bonheur des Amateurs: Collecting and Exhibiting Islamic Art*, ca. 1880-1910. *Ars Orientalis*, 30, 9–38. <http://www.jstor.org/stable/4434260>.
- Tahirov, Karim (2012), *Azerbaijan Carpet: Bibliography*, Baku: The Mirza Fatali Akhundov National Library of Azerbaijan [In Turkish].
- United States, Bureau of the Mint. (1865). *Annual Report of the Director of the Mint*. Washington, D.C.: Department of the Treasury, Bureau of the Mint.
- United States, Bureau of the Mint. (1871). *Annual Report of the Director of the Mint*. Washington, D.C.: Department of the Treasury, Bureau of the Mint.
- United States, Bureau of the Mint. (1875). *Annual Report of the Director of the Mint*. Washington, D.C.: Department of the Treasury, Bureau of the Mint.
- United States, Bureau of the Mint. (1880). *Annual Report of the Director of the Mint*. Washington, D.C.: Department of the Treasury, Bureau of the Mint.
- United States, Bureau of the Mint. (1885). *Annual Report of the Director of the Mint*. Washington, D.C.: Department of the Treasury, Bureau of the Mint.
- United States, Bureau of the Mint. (1890). *Annual Report of the Director of the Mint*. Washington, D.C.: Department of the Treasury, Bureau of the Mint.
- United States, Bureau of the Mint. (1895). *Annual Report of the Director of the Mint*. Washington, D.C.: Department of the Treasury, Bureau of the Mint.
- United States, Bureau of the Mint. (1900). *Annual Report of the Director of the Mint*. Washington, D.C.: Department of the Treasury, Bureau of the Mint.
- United States, Bureau of the Mint. (1905). *Annual Report of the Director of the Mint*. Washington, D.C.: Department of the Treasury, Bureau of the Mint.
- United States, Bureau of the Mint. (1910). *Annual Report of the Director of the Mint*. Washington, D.C.: Department of the Treasury, Bureau of the Mint.
- United States, Bureau of the Mint. (1922). *Annual Report of the Director of the Mint*. Washington, D.C.: Department of the Treasury, Bureau of the Mint.

- Volkhonskiy, M., & Mukhanov, V. (2018). Kavkazskoye namestnichestvo. Retrieved from Bol'shaya rossiyskaya entsiklopediya: https://bigenc.ru/domestic_history/text/3794095 [In Russian].
- Williams, L. (2003). Caucasus Biodiversity Hotspot. Arlington, Virginia: The Critical Ecosystem Partnership Fund (CEPF). Retrieved Apr. 19, 2022, from https://www.cepf.net/sites/default/files/final.caucasus.ep_.pdf
- Abramov, Y. (2001). Caucasian highlanders. In H. Dumanov (Ed.), Russian authors of the 19th century on the peoples of the Central and Northwestern Caucasus (Vol. 1). Nalchik: El-Fa.
- Antonovich, I. (1868). Caucasian holidays. Moscow: Tipografiya T. Ris.
- Bobylin, N. & Piralov, A. (1925). Eksportnyye tovary Zakavkaz'ya i usloviya ikh proizvodstva i dobyvaniya (Vol. 2). Tiflis: Narodnogo Komissariata Vneshney Torgovli SSSR. [In Russian].
- Bronevskiy, S. M. (1823). Noveyshiye geograficheskiye i istoricheskiye izvestiya o Kavkaze. Moskva: Tip. S. Selivanovskogo. [In Russian].
- Gulishambarov, S. (1894). Obzor fabrik i zavodov Zakavkazskogo kraya. Tiflis: Tipografiya kantselyarii Glavnonachal'stvuyushchego grazhdanskoyu chast'yu na Kavkaz. [In Russian].
- Doroshenko, A. Maksimov, Ye. Barykov, V. & Bobylev, D. (1912). Obshchiya tsentral'nyy organizatsii po kustarnoy promyshlennosti. Sankt-Peterburg: Tipo-lit. Energiya. [In Russian].
- Dubrovin, F. N. (1871). Istoriya voyny i vladychestva russkikh na Kavkaze (Vol. Tom I. Kniga 3). Sankt-Peterburg: Tip. Departamenta udelov. [In Russian].
- Isayev, M. (1932). Kovrovoye proizvodstvo Zakavkaz'ya. Tiflis: Nauchno-issledovatel'skiy in-t Kavkazovedeniya Akad. Nauk SSSR. [In Russian].
- Kara Murza, I. (1902). Kustarnoy Promyshlennosti na Kavkazy; Kovrovyy promysel v Kubinskom uyezde Bakinskoy gubernii. Tiflis: Izdanie Kavkazskogo Kustarnago Komiteta. [In Russian].
- Kartashova, Maria. (2017). Statistics of the Russian Empire Craftsman Industry in the Last Third of the XIX – the Early of the XX Century. Series History. International Relations, 17(3), 308-314. DOI: 10.18500/1819-4907-2017-17-3-308-314.
- Kafarova, Zeinab (2004), The Formation of the Working Class of Azerbaijan, Baku: Elm [In Russian].
- Koposov, P. (1895). Kovry. In I. Andreyevskago, K. Arsen'yeva, & Θ. Petrushevskago (Eds.), Entsiklopedicheskiy slovar' (pp. 527-530). Sankt-Peterburg: I.A.Yefron.
- Lebedev, Sergei (2019), "The Realization of Products of National Art Crafts", The World of Science, Culture and Education, Vol. 74, No. 1, pp. 295-298, Available at: http://amko.ru/index.php/download_file/view/873/82/, (Accessed on: 13/8/2022) [In Russian].
- Lesgaft, F. (1875). Tovarovedeniye syrykh produktov i manufakturnykh izdeliy (2 Ed.). Sankt-Peterburg: tipografa M.O. Vol'fa. [In Russian].
- Markgraf, O. V. (1882). Ocherk kustarnykh promyslov Severnogo Kavkaza s opisaniyem tekhniki proizvodstva. Moskva: S.V. Lepeshkin. [In Russian].

- Merzheyevskago, S. (1898). Kustarnoye tkachestvo v Zakavkaz'ye. In Otchety i issledovaniya po kustarnoy promyshlennosti v Rossii (pp. 198-207). Sankt-Peterburg: Tip. V. Kirshbauma. [In Russian].
- Mohammadov, Amirbek (2021), "From the History of the Export of Dagestan Rugs (from Late 19th- to 20th Century)", International Research Journal, Vol. 3, No. 4 (doi:10.23670/IRJ.2021.106.4.101.). [In Russian].
- Mohammadov, Nazim (2014), "Crafts in Karabagh (Early XX Century)", History and Its Problems, No. 3, pp. 44-48, Available at: http://publish.bsu.edu.az/az/content/tarix_ve_onun_problemleri_jurnali_illerle, (Accessed on: 13/8/2022), [In Turkish].
- Ovsyannikov, N. N. (1867). O torgovle na Nizhegorodskoy yarmarke. Nizhniy Novgorod: tip. G.A. Pendrina. [In Russian].
- Piralov, A. (1900). Kratkíy ochern kustarnykh propyslov Kavkaza. Tiflis: Skoropechatiya M. Martirosyantsa. [In Russian].
- Piralov, A. (1913). Kratkíy ochern kustarnykh propyslov Kavkaza. Sankt-Peterburg: Tipolitoграфиya Yakor'. [In Russian].
- Sumbatzade, A. (1964). Promyshlennost' Azerbaydzhana v XIX veke. Baku: Akademiia nauk Azerbaydzhanskoy SSR. [In Russian].
- Troynitskiy, N. (1905). Pervaya vseobshchaya perepis' naseleniya Rossiyskoy imperii 1897 g. Nalichnoye naseleniye oboyego pola po uyezdam i gorodam s ukazaniyem preobladayushchikh veroispovedaniy i glavneyshikh. Sankt-Peterburg: izdaniye Tsentral'nogo statisticheskogo komiteta Ministerstva vnutrennikh del. [In Russian].
- Khatsov, K. (1894). Kustarnyye promysly Zakavkazskogo kraya. In Otchety i issledovaniya po kustarnoy promyshlennosti v Rossii (Vol. 2, pp. 259-370). Sankt-Peterburg: tip. V. Kirshbauma. [In Russian].
- Shavrov, N. N. (1902). Kovrovoye proizvodstvo v Maloy Azii : s 1 kartoy i 19 tablitsami risunkov. Tiflis: Tipografiya K. P. Kozlovskogo. [In Russian].